

Przemoc w mediach – aspekty sądowo-psychiatryczne

Media violence from a forensic-psychiatric perspective

JERZY POBOCHA

Z Katedry i Kliniki Psychiatrii Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie

STRESZCZENIE. *Na podstawie przeglądu piśmiennictwa przeanalizowano problem wpływu środków masowego przekazu: filmu, telewizji i gier komputerowych, na wzrost agresji i przestępczości dzieci i młodzieży. Główne hipotezy tego wpływu, to: oczyszczenie, powstrzymanie, wzmocnienie i stymulacja. Autor proponuje, aby rola i tych wzorców agresywnego zachowania była uwzględniana w diagnostyce i opiniodawstwie sądowo-psychiatrycznym i penitencjarnych programach resocjalizacyjnych*

SUMMARY. *The effects of the mass media – movie films, television and computer games – on increased aggression and delinquency in children and adolescents is analysed on the basis of a review of the literature. The media are purported to have four kinds of impact: catharsis, restraint, reinforcement and stimulation. The author says that the role of these patterns of aggressive behaviour ought to be considered in forensic-psychiatric diagnoses and expert opinions and also in penitentiary resocialisation programs.*

Słowa kluczowe: przemoc / media / psychiatria sądowa
Key words: violence / media / forensic psychiatry

Rozwój sposobu komunikowania się, styl bycia współczesnego człowieka wybitnie zwiększył rolę środków masowego przekazu na wszystkie dziedziny życia społeczno-politycznego, jak i na każdą jednostkę ludzką [1, 2, 4, 9, 13]. Wiek XX rozwijał się pod wpływem audiowizualności kultury elektronicznej i multimedialnej [13]. W latach dziewięćdziesiątych kolejną rewolucję w sposobie komunikowania się spowodował powszechny dostęp do Internetu. Jednak rozwój środków audiowizualnych spowodował z jednej strony ogromny rozwój sztuki filmowej i telewizyjnej, wydawnictw gazetowych i książkowych, powodując wzrost aspiracji i wymagań artystycznych.

Z drugiej strony zauważa się wzrost liczby dzieł typowo komercyjnych nastawionych na pozyskanie za wszelką cenę widza czy czytelnika. W ten sposób dochodzi do naruszenia nie

tylko ideałów sztuki artystycznej [28, 49], ale nawet podstawowych zasad kultury, dobrego smaku, moralności itp. Powoduje to wzrost krytyki tego trendu rozwoju mediów, ale chyba bez większego efektu, czego dowodem są niektóre filmy prezentowane na ostatnim festiwalu filmowym w Wenecji.

Już w 1952 r. w USA [40] zaczęto badać wpływ środków masowego przekazu, głównie filmu i telewizji, na psychikę głównie dzieci i młodzieży. Dlatego problemem tym zajmowali się psychologowie, socjologowie kultury, psychiatrzy, kryminolodzy, prawnicy, a także filozofowie moralności i teolodzy. Większe raporty przedstawiające wyniki badań – to badania lekarzy ogólnych z 1972 r., Narodowego Instytutu Zdrowia Psychicznego (NIMH) z 1982 r. [40] i Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego (1992–92), a w Polsce badania Braun-Gałkowskiej opublikowane

w 2000 r. [13, 39, 40]. Na podstawie tych badań oraz ocen moralno-prawnych treści i formy prezentowanych form filmowych i telewizyjnych stworzono szereg przepisów organizacyjno-prawnych, jak i środków technicznych (np. programów komputerowych), mających na celu ograniczenie możliwości oglądania przez młodzież filmów, których treści i forma jest niestosowna z punktu widzenia moralności i rozwoju psychicznego dzieci [13, 48, 49]. Wszystkie te działania są jednak dyskusyjne co do zasadności, jak i krytykowane za nieskuteczność. Ze względu na liczne doniesienia o roli oglądania scen przemocy w mediach w etiologii przestępstw z użyciem przemocy, istotną staje się analiza tego problemu z punktu widzenia psychiatrii sądowej. Celem tej pracy było dokonanie przeglądu piśmiennictwa na temat skutków przemocy oglądanej w mediach na stan psychiczny ludzi i przestępczość w Polsce oraz zebranie własnych spostrzeżeń i opinii na ten temat.

DANE STATYSTYCZNE

W USA już w 1973 r. stwierdzono, że w ciągu pierwszych godzin nadawania programu telewizyjnego pokazuje się średnio 5 aktów przemocy, natomiast w sobotnie po-

ranki, przeznaczone głównie dla dzieci, transmitowano od 20 do 25 takich gwałtownych czynów, a najwyższy poziom osiągał aż 32 takie akty na godzinę programu [39, 40].

W sondażu CBOS 15–19.09.1996 r. stwierdzono, że 86% ankietowanych Polaków uważa, że telewizja pokazuje zbyt wiele filmów zawierające sceny przemocy, gwałtu, okrucieństw, znęcania się nad drugim człowiekiem, emitowanych również w porze, kiedy są one oglądane przez dzieci i młodzież (). Rozpowszechnienie scen brutalności i przemocy wg danych z OBOP z 1998 r. przedstawia tabl. 1.

Stacja telewizyjna Polsat w dniu 12.03.1997 r., o godzinie 20⁰⁰, pokazała film pt. „Ostry poker w Małym Tokio”, w którym znalazło się 60 scen zabójstw. Gdy od nadawcy filmu zażądano zapłacenia grzywny w wysokości 300 tys. złotych, poinformował on, że film reprezentuje „typowy element współczesnych filmów akcji”, z którymi widzownia ma szeroki kontakt. Te i inne drastyczne przykłady spowodowały, że np. psycholog, dr Jan Szafraniec, członek Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, założył „Stowarzyszenie Ochrony Radiosłuchacza i Telewidza”, stwierdził też, że niektóre sejmiki uczniowskie proszą, aby „programy telewizyjne nie broczyły krwią”.

Tablica 1. Częstość nadawania scen zawierających przemoc, okrucieństwo i brutalność wg badań OBOP – czerwiec 1998 r.

Stacja / program	Wypowiedzi wszystkich badanych (%)						Wśród osób, które mogą odbierać daną stację (%)					
	często		rzadko		brak opinii		często		rzadko		brak opinii	
	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998	1997	1998
Polsat	55	64	27	22	18	14	60	69	29	23	11	8
RTL 7	14	20	23	20	63	60	30	41	51	45	19	15
TVN	–	17	–	30	–	53	–	29	–	53	–	18
I TVP	22	16	66	74	12	10	22	16	66	74	12	10
II TVP	17	14	69	75	14	11	17	14	70	77	13	9
Nasza Telewizja	–	5	–	25	–	70	–	11	–	59	–	29
Telewizja Polonia	4	5	30	35	66	60	9	9	65	72	26	19
TVP regionalna	7	7	53	63	40	30	9	8	72	79	19	13

BADANIA NAD WPLYWEM ŚRODKÓW MASOWEGO PRZEKAZU NA PSYCHIKĘ CZŁOWIEKA

Wpływ filmu i telewizji na widza i jego psychikę jest złożony i oceniany w sposób zróżnicowany [39, 40, 49]. Powoduje to, że istnieje kilka hipotez, które w różny sposób te wpływy oceniają.

Hipoteza „katharsis”, wywodząca się jeszcze od Freuda i Dollarda zakłada, że oglądanie scen przemocy może spowodować pozytywne działania, przyczynić się do symbolicznego rozładowania agresji [13, 19, 20, 21, 22, 36, 45]. Koncepcja ta wywodzi się z klasycznej psychoanalizy, która zakłada, że za pomocą wyobraźni dochodzi do redukcji popędów, w tym i agresji. Oglądanie filmów i telewizji skłania do fantazjowania, które staje się „zastępczą formą realizowania pożądanego zachowań czy celów”. Oglądanie przemocy w mediach powoduje identyfikację widza z oglądaną przemocą, a w efekcie powstrzymanie własnych zachowań agresywnych. Zmodyfikowana teoria katharsis zakłada, że spadek agresywności wynika nie tyle z oglądania agresywnych zachowań, co z wpływu obrazu skutków takich działań w postaci widoku bólu i cierpienia ofiary [4, 49]. Choć istnieje wiele danych, które zaprzeczają hipotezie katharsis, to jednak nadal ma ona wielu zwolenników, w tym i być może wśród decydentów życia polityczno-społecznego.

Hipoteza „powstrzymania” zakłada, że oglądanie scen przemocy zmniejsza agresywność u widza na skutek reakcji psychicznej polegającej na zahamowaniu agresywnych skłonności, a fantazje o takich zachowaniach mają u człowieka powodować poczucie winy, lęk i w efekcie powstrzymać jego agresywne skłonności. Tak więc oglądanie przemocy ma powodować u odbiorcy wstręt, strach przed agresją i mobilizację moralną.

Hipoteza opierająca się na teorii wzmocnienia zakłada, że środki masowego przekazu mogą tylko ugruntować istniejące już agresywne postawy i modele zachowań, natomiast same nie są w stanie wywołać skłonności agre-

sywnej [13, 45]. Tak więc oglądanie scen przemocy jedynie może wzmocnić dobre lub złe skłonności. Dlatego widzowie nastawieni pozytywnie do agresji będą częściej ją oglądać na ekranie. Oddziaływanie to jest szczególnie niekorzystne na młodzież, która aprobeuje przemoc, a jednocześnie znajduje się w trudnych warunkach ekonomiczno-społecznych.

Hipoteza wywodząca się z teorii stymulacji, która obejmuje wszelkie hipotezy zakładające, że środki masowego przekazu oddziałują negatywnie zwłaszcza na młodzież, a prezentowana w nich przemoc i agresja powoduje zwiększenie takich zachowań u widzów. Wg Bandery [cyt. za Wojciszke, 51], zgodnie z teorią społecznego uczenia się, człowiek przejmując agresję na skutek obserwacji i naśladownictwa stając się bardziej agresywny na skutek zmniejszenia oporów przed stosowaniem przemocy. Ross Parke i inni pokazywali filmy w Ośrodkach dla Młodocianych Przestępców. Autorzy ci stwierdzili, że zwiększenie agresji może wystąpić już po obejrzeniu jednego filmu, a najbardziej u chłopców uprzednio najmniej agresywnych. Eran i Huesman badając ponownie po 11 latach grupę 24 chłopców stwierdzili, że ci z nich, którzy przed 11 laty oglądali więcej agresji, w okresie ponownego badania byli bardziej agresywni. Z badań Thomas wynika, że oglądanie aktów przemocy w telewizji może później zahamować reakcje ludzi na agresję [51].

Hipoteza związku pobudzenia emocjonalnego z zachowaniem jednostki i z nasileniem jej agresywności opiera się na spostrzeżeniach, że osoby w stanie wysokiego pobudzenia po bezpośredniej prowokacji łatwiej ulegają agresji [13, 29], efekt ten zwiększa się, gdy scenom przemocy towarzyszą efekty techniczne zwiększające pobudzenie, a w efekcie agresję [36]. Okazało się jednak, że nawet informacja o planowanej w Stanach Zjednoczonych walce bokserów zawodowych o mistrzostwo wagi ciężkiej prawdopodobnie spowodowała wzrost liczby zabójstw na tym terenie. Natomiast po przegraniu walki przez bokserów rasy białej, następował wzrost liczby morderstw mężczyzn tej rasy [26]. Raport

American Psychological Association z 1992 r. wskazuje na szkodliwy efekt pokazywanej w telewizji przemocy [28, 29]. Wnioski te zostały potwierdzone przez innych autorów, którzy wskazują na trzy skutki oglądania przemocy w telewizji:

- bezpośrednie skutki: dzieci i dorośli obserwujący przestępczość w telewizji mogą stawać się bardziej agresywni lub uznawać agresję za wartość pozwalającą rozwiązywać konflikty,
- „znieczulenie”: powodujące, że dzieci stają się mniej wrażliwe na przestępczość w prawdziwym świecie dookoła nich, na ból i cierpienie, bardziej tolerancyjne na zwiększającą się przestępczość społeczeństwa [18, 22]; chłopcy często oglądający sceny przemocy wykazywali słabszą reakcję emocjonalną mierzoną przez reakcję ich układu вегетatywnego, tj. przewodnictwo skórne i częstotliwość tętna [15] – jest to jedna z przyczyn nieudzielania pomocy ofiarom przemocy; podobne skutki występują po zakończeniu działań wojennych [1, s. 527],
- „zespół świata godnego pogardy”: polega na przekonaniu, iż w prawdziwym życiu świat jest podły, co sprzyja uznaniu go za miejsce nędzne i niebezpieczne [Gerdner, cyt. za 39, 18].

Z badań Freedmana, przeprowadzonych w kilkunastu krajach, w tym i w Polsce na grupie ponad 10 tys. osób wynika, że czas spędzany na oglądaniu scen przemocy w telewizji jest dodatkowo związany z różnymi wskaźnikami agresji, ale współczynnik korelacji jest niski, bo wynosi od 0,1 do 0,2. Zależność ta, jak już wspomniano, jest być może, bardziej złożona, ponieważ często ludzie bardziej agresywni chętniej oglądają sceny przemocy w telewizji. Ogólnie przeważa pogląd, że oglądanie agresji przez młodzież nasila występowanie u niej agresywnych zachowań, w szczególności u chłopców [25, 35]. Dzieje się tak na skutek uczenia się takich zachowań przez modelowanie, uczynienie istniejących tendencji do zachowań agresywnych, jak i osłabienie etycznej oceny swoich działań. Towarzyszy temu często przekonanie, że agre-

sja jest sposobem na funkcjonowanie w życiu, uzyskiwanie uznania oraz pozycji w grupie [13, 23, 25, 29, 30, 31]. O takiej ocenie świadczą wypowiedzi u młodocianych widzów, czy kibiców walk bokserskich typu: „ale mu dał”, „dobrze mu tak”, „wal go” itp. Większość autorów teorii i hipotez jest zgodna, że przedstawianie przemocy w środkach masowego przekazu i grach komputerowych prowadzi u widza do zjawiska „przyzwyczajania się do agresji” [8, 13, 39, 53]. Opisano szereg przykładów wskazujących na inspirującą rolę scenariusza treści filmu pokazującego przestępstwo na dokonanie przestępstwa używając sposobów pokazanych w filmie [26]. Odnotowano kazuistyczne przypadki wskazujące na przypadek, gdzie *modus operandi* przestępcy był wierną kopią sposobu działania bohatera filmu, czy sztuki telewizyjnej. Np. sposób włamania pokazany w filmie *Rififi* został zastosowany w prawdziwym przestępstwie. Pomysł umieszczenia w samolocie bomby wybuchającej pod wpływem zmian ciśnienia, podpowiadany w scenariuszu filmu *Doomsday flight*, już w tydzień po emisji sztuki spowodował wzrost liczby szantaży wobec linii lotniczych, iż umieszczono w ich samolocie rejsowym bombę ciśnieniową [26].

Z moich obserwacji wynika, że być może pomysł z jednego z filmów amerykańskich, gdzie przestępca pomawia prokuratora o skłonności homoseksualne i temu podobne próby atakowania wymiaru sprawiedliwości, stały się inspiracją dla tych podejrzanych, opiniowanych przez nas, którzy np. pomawiali biegłego psychiatrę o takie praktyki, a prokuratora o składanie propozycji seksualnych siostrze oskarżonego, gdy była przesłuchiwana jako świadek w jego sprawie karnej.

Z innych moich obserwacji, przeprowadzanych w Oddziale Psychiatrii Sądowej Aresztu Śledczego w Szczecinie wynika, że stopień zainteresowania oglądaniem przemocy przez osoby przebywające na obserwacji jak i w Areszcie Śledczym jest zróżnicowana. Z wypowiedzi części z nich wynika, że nie chcą oni oglądać w telewizji scen przemocy, gwałtów itp. Takie postawy osadzonych były-

by zgodne z jedną z zasad podkultury więziennej, która nie toleruje i potępia osoby, które dokonały przestępstw wobec dzieci i kobiet. Wyrazem tego są wykonywane przez nich tatuaże, np. „pamiętaj słowa matki” itp.

Z pięcioletnich badań McCarthy z 1975 r. wynika, że dzieci izolowane, mimo że często oglądają telewizję, rzadziej wybierają programy pokazujące przemoc [37]. Np. w tym miesiącu na terenie schroniska dla nieletnich w Szczecinie osadzeni tam chłopcy bardzo dotkliwie pobili jednego ze swoich kolegów, kiedy dowiedzieli się, że będzie on karany za znęcanie się nad matką.

Z badań amerykańskiego instytutu FBI nad typologią morderców seksualnych wiadomo, że tzw. przestępca „zaburzony”, jest osobą o niskiej inteligencji, niedojrzałą społecznie, żyjącą w samotności itd., jednocześnie wykazującym minimalne zainteresowanie informacjami o przestępstwach w środkach masowego przekazu [44].

Przedstawiane na ekranie przestępcze wzorce zachowań zostają przez widza przy-swojone, ponieważ występuje tutaj tzw. wzmocnienie obserwacyjne. Reakcje agresywne pojawiają się wtedy w zależności od tego, czy utożsamia się on poznawczo lub emocjonalnie z napastnikiem, czy z jego ofiarą. Filmowemu agresorowi wolno stosować przemoc, jest to aprobowane, natomiast przeciwstawianie się tej przemocy, np. przez organy ścigania, jest odrzucane. Środki masowego przekazu pokazujące przemoc, pełnią funkcję informacyjną, szczególnie w stosunku do najmłodszych widzów, ze względu na typową dla tego wieku tendencję do naśladowania i demonstrowania innych form agresji wycuczonych wcześniej [13, 51].

W kryminologii przyjmuje się jednak, że agresywne zachowania u takich osób nie muszą zawsze, jakby automatyczne, pojawić się w przyszłości [7, 26]. Zgodnie z teorią frustracji i agresji Berkowitza, to przedstawiona w filmie „usprawiedliwiona agresja” w sytuacji frustracji może spowodować agresywną reakcję u osób, które tę frustrację wywołały. Mogą przy tym one uważać, iż była to reakcja

usprawiedliwiona, a więc jak gdyby mieli od tego prawo. Takie uzasadnienie swojego czynu bardzo często podają sprawcy zabójstw, dokonanych na skutek nieporozumień, nawet drobnej prowokacji czy bójki [24]. Problem ten wymaga jednak dalszych badań.

PODSUMOWANIE

W orzecznictwie sądowo-psychiatrycznym wpływ środków masowego przekazu na zwiększenie skłonności do przemocy i przestępstwa należy rozpatrywać w kilku aspektach:

- przez uwzględnienie tego problemu w diagnostyce osobowości sprawcy, jego skłonności do reagowania agresją, sytuacji psychologicznie trudnej, na skutek prowokacji itp.,
- w opiniowaniu np. stopnia ograniczenia poczytalności, jako dodatkowy składnik uwarunkowania stanu emocjonalnego sprawcy zabójstwa, dokonanego pod wpływem afektu fizjologicznego, z uwzględnieniem okoliczności, co odpowiada kodeksowemu pojęciu „silnego wzburzenia” z art. 148 § 4 kk. W opiniowaniu stopnia prawdopodobieństwa podobnych o znacznej społecznej szkodliwości czynów w przyszłości, czyli w prognozie psychiatryczno-kryminologicznej sprawcy po myśli art. 94 § 1 kk;
- w postępowaniu leczniczym i resocjalizacyjnym w przypadku skazania sprawcy na karę pozbawienia wolności lub po orzeczeniu niepoczytalności na przymusowe umieszczenie go w szpitalu psychiatrycznym jako środek zabezpieczający społeczeństwo przed ponownym popełnieniem przestępstwa przez chorego (art. 94 § 1 kk).

Współczesne możliwości techniczno-organizacyjne i formalno-prawne wskazują, że zarówno zakład karny, jak i szpital psychiatryczny mogą wpływać na repertuar filmów oglądanych przez osoby skazane lub internowane. Obecnie zupełnie nie jest to wykorzystywane. Takie działania podjęto w postaci opublikowania „przewodnika do filmów” w USA, aby ułatwić rodzicom dobór filmów

dla ich dzieci [34]. Podobnie jak istnieje wiele przesłanek teoretycznych i badań empirycznych wskazujących na możliwość zastosowania w tym celu muzykoterapii dobranej w sposób bardzo indywidualny do zainteresowań i potrzeb słuchacza, a nie wg upodobań czy przekonań muzykoterapeuty [33]. Rolą psychiatrów sądowych jest więc analizowanie opiniowanych przez siebie przestępców pod kątem wpływu środków masowego przekazu. Taki pogląd prezentują od dawna kryminolodzy. Na podstawie kazuistycznych opisów przypadków dokonywania poważnych przestępstw, w Polsce i na świecie, na skutek inspiracji tych działań z oglądanych ich wzorców w mediach należy wyciągać również wnioski w orzecznictwie sądowo-psychiatrycznym. Celowym wydaje się również opracowywanie i opublikowywanie takich przypadków w piśmiennictwie fachowym. Jednak dla uzyskania większej wiarygodności tych danych istnieje potrzeba opracowania lub wdrożenia metod, które zminimalizują możliwość popełniania błędów diagnostycznych czy orzecznicych, na skutek przecenienia informacji od badanej osoby, czy w związku z jej umiejętnościami manipulowania itp. Z drugiej strony, w celu zmniejszenia skłonności do przemocy przestępców należy również w programach leczniczo-resocjalizacyjnych uwzględnić potrzebę właściwego doboru oglądanego przez nich repertuaru filmowego, słuchanej muzyki, czytanych książek i gazet.

PIŚMIENICTWO

1. Aronson E. Człowiek – istota społeczna. Warszawa: PWN; 1998: 323.
2. Aronson E, Wilson TD, Akert RM. Psychologia społeczna. Serce i umysł. Poznań: Zysk i S-ka; 1997: 512.
3. Bach-Olasik T. Oddziaływanie telewizji na zachowania agresywne dzieci i młodzieży. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* 1993; 2: 56–9.
4. Baker RK, Ball SJ. Mass media and violence: A staff report to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence. Washington, DC: United States Government Printing Office; 1969.
5. Binczycka-Anholcer M. Patogeny wpływ środków masowego przekazu na kształtowanie postaw agresywnych wśród dzieci i młodzieży. *Zdrowie Psychiczne* 1997; 1–2: 75–83.
6. Biuro Programowe TVP SA. Rodzice o programach telewizyjnych dla dzieci. Warszawa: 1996.
7. Błachut J, Gaberle A, Krajewski A. Kryminologia. Gdańsk: InfoTrade; 1999: 414–22.
8. Boroń J, Grzechnik D, Zyss T. Negatywny wpływ telewizyjnych scen przemocy oraz gier komputerowych na agresywne zachowania wśród dzieci i młodzieży. *Sztuka Leczenia* 1997; 49–59.
9. Boroń J, Zyss T. Kultura „techno” – wyzwaniem i zagrożeniem dla współczesnego świata. *Psychoterapia* 1996; 1: 39–50.
10. Boroń J, Zyss T. Świat gier komputerowych. II – badania ankietowe nad ich rozpowszechnieniem wśród młodzieży szkół średnich. *Psychiatr Pol* 1996; 2 (30): 267–80.
11. Bralczyk J. Język telewizyjny. W: Jakubowicz K, Puszkiwicz B, red. Człowiek a telewizja. Warszawa: Wyd Nurt; 1990: 22–31.
12. Braun-Gałkowska M. Z zagadnień oddziaływania telewizji. *Roczniki Filozoficzne* 1971; 19 (4): 195–205.
13. Braun-Gałkowska M, Ulfik I. Zabawa w zabicie. Oddziaływanie przemocy prezentowanej w mediach na psychikę dzieci. Warszawa: Wyd Krupski i S-ka; 2000.
14. Browne K, Herbert M. Zapobieganie przemocy w rodzinie. Warszawa: Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych; 1999.
15. Celine VB, Croft RG, Courier S. Sensitization of children to television violence. *J Person Social Psychol* 1973; 27 (3): 360–5.
16. Cialdini R. Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka. Gdańsk: Gdańskie Wyd Psychologiczne; 1994.
17. Cooper J, Mackie D. Video gamet and aggression in children. *J Appl Social Psychology* 1986; 16 (8): 726–44.
18. Eron LD. Parent child interaction, television violence and aggression of children. *Am Psychol* 1982; 27: 197–211.
19. Faryna H. Przegląd badań nad wpływem filmu i telewizji na zachowania agresywne i przestępne. *Studia Kryminol Kryminal i Penitencjarne* 1977; 7: 139–52.
20. Fehr LA. Media violence and catharsis in college females. *J Soc Psychol* 1979; 109 (2): 307–8.

21. Feshbach S. The stimulating versus cathartic effects of a vicarious aggressive activity. *J Abn Soc Psychol* 1961; 63: 381–5.
22. Fule B, Ferguson T. The effects of media violence on attitudes emotions and cognition. *J Soc Issues* 1986; 442 (3): 25–50.
23. Griffiths M. Czy gry komputerowe szkodzą dzieciom? *Nowiny Psychologiczne* 1995; 4: 35–49.
24. Gunn J, Taylor PJ. *Forensic psychiatry*. Oxford: Butterworth Heineman; 1993: 496–9.
25. Hinde HA. Niektóre problemy agresywnego zachowania, W: Frączek A, Zumkley H, red. *Socjalizacja a agresja*. Warszawa: 1993; 15–24.
26. Hołyst B. *Kryminologia*. Warszawa: PWN; 1999: 838.
27. Hołyst B, red. *Spółczeństwo wobec przemocy. Raport Komitetu Badań nad Przemocą, Zbrodnią i Występkami*. Warszawa: 1982; 97.
28. Huston AC, Donnerstein E, Faichard H, Feshbach ND, Katz PA, Murray JP, Rubinstein EA, Wilcom B, Zuckerman D. Big world, small screen: The role of television in American society. Lincoln, NE: University of Nebraska Press; 1992.
29. Huston-Stein A. The effects of TV action and violence on children's social behavior. *J Gen Psychol* 1981; 138 (2): 183–191.
30. Kestenbaum GI, Weinstein L. Personality, psychopathology, and developmental issues in male adolescent video game use. *J Am Acad Child Psych* 1985; 24 (3): 329–33.
31. Kirwil L. Negatywne skutki oddziaływania scen przemocy na dzieci. *Nowiny Psychologiczne* 1995; 4: 23–32.
32. Koblewska J. Wpływ okrucieństwa i grozy na dojrzewającą młodzież. *Kino* 1968; 3.
33. Kopacz M. Wpływ muzykoterapii na obniżenie poziomu agresji u dorastającej młodzieży. *Psychoterapia* 1997; 4 (103): 45–50.
34. Kundel D, Murray JP. Television, children, and societal policy: Issues and resources for child advocates. *J Clin Child Psych* 1991; 20 (1): 88–93.
35. Leszczyński J. *Przestępstwo zgwałcenia w Polsce*. Warszawa: Wyd Prawnicze; 1973: 172.
36. Linn S. The viewers aggression as a function of a variously edited TV film. *Communications* 1976; 2 (1): 101–11.
37. McCarthy ED. Violence and behavior disorders. *J Communication* 1975; 25 (4): 71–85.
38. Mika S. *Psychologia społeczna*. Warszawa: PWN; 1981.
39. Murray JP. Children and television violence. *Kansas J Law & Public Policy* 1995; 4 (3): 7–14 (www.ksu.edu/humec/kulaw.htm).
40. Murray JP. Television and violence. Implications of the Surgeon General's research program. *Am Psychologist* 1973; 28 (6): 472–8.
41. OBOP. *Opinie o scenach drastycznych w programie telewizji polskiej*. Warszawa: TVP SA 1995, czerwiec 1998 (internet).
42. OBOP. *Ogólnopolskie badanie widowni telewizyjnej*, Warszawa, 16–22 stycznia 1995.
43. Pobocho J. *Przemoc: aspekty metodologiczne opiniowania sądowo-psychiatrycznego*. W: Stanik JM, Majchrzyk Z, red. *Przemoc w rodzinie – diagnoza, orzecznictwo, profilaktyka*. Katowice: Wyd Anima; 1998: 166–72.
44. Ressler RK, Burgess AW, Douglas JE. *Sexual Homicide. Patterns and motivations*. London: Simon & Schuster; 1993: 8, 121–33.
45. Schneider HJ. *Zysk z przestępstwa. Środki masowego przekazu a zjawiska kryminalne*. Warszawa: 1992; 98.
46. Sikorski W. *Agresywność młodzieży a jej preferencje dotyczące programów telewizyjnych*. *Psych Wych* 1998; 3.
47. Simson H. Interaction effects of television and socioeconomic status on teenage aggression. *Int J Adol Youth* 1992; 3 (3–4): 333–4.
48. Sommers AR. Violence, television and the Health of American youth. *N Engl Int J Med* 1976; 294 (15): 811–7.
49. Vos Post J. Open questions on the correlation between television and violence. 1998; 1–23 (www.magicdragon.com).
50. Wąsala P. *O amerykanizacji polskiej telewizji*. *Kultura i Społeczeństwo* 1996; 2.
51. Wojciszke B. *Relacje interpersonalne*. W: Strelau J, red. *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t 3. Gdańsk: GWP; 2000: 45, 147–86.
52. Zimbardo Ph G, Ruch FL. *Psychologia i życie*. Warszawa: PWN; 1994: 588.
53. Zyss T, Boroń J. *Świat gier komputerowych. I – nowe medium rozrywkowe i nowe zagrożenia*. *Psychiatr Pol* 1996; 2 (30): 255–66.

Adres: Dr Jerzy Pobocho, Katedra i Klinika Psychiatrii Pomorskiej Akademii Medycznej, ul. Broniewskiego 26, 71-460 Szczecin